

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БІОМЕДИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ**LEGAL REGULATION OF BIOMEDICAL TECHNOLOGIES IN UKRAINE**

**Крушельницька Г.Л., к.ю.н.,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія внутрішніх справ**

У статті аналізується стан нормативно-правового регулювання суспільних відносин, що складаються у зв'язку із застосуванням біомедичних технологій. Досліджується поняття медичних біотехнологій на нормативному та доктринальному рівнях. Розмежовуються поняття біотехнологій та біомедичних технологій. Визначається коло суспільних відносин у сфері біомедицини. Відзначається необхідність ратифікації Україною ключових міжнародних договорів, що стосуються біомедицини. Аналізується існуюче правове регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, а також законодавчі ініціативи, спрямовані на усунення прогалів у сфері штучної репродукції шляхом вдосконалення понятійного апарату, визначення юридичної долі криоконсервованих ембріонів та донатії репродуктивних клітин і ембріонів *in vitro*. Досліджуються ґрунтовні зміни до законодавства про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини, зокрема механізму підбору пари донор-реципієнт, а також надання згоди на донорство. Вказується на часткове усунення прогалів в частині правового регулювання виготовлення, контролю якості та обігу біоімплантів, у тому числі під час дії воєнного стану, отримання та надання гемопоетичних стовбурових клітин, безпеки та якості донорської крові та компонентів крові. Відзначається недостатнє правове регулювання діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини. Досліджується стан та перспективи легітимізації суспільних відносин, пов'язаних з розвитком генної інженерії, генетичної діагностики, генної терапії та застосуванням їхніх результатів з лікувальною та діагностичною метою при забезпеченні дотримання прав та захисті законних інтересів суб'єктів вказаних правовідносин. Вказується на декларативний характер норм, пов'язаних із застосуванням технологій генної інженерії щодо людини та необхідності подолання правового вакууму в зазначеній сфері біомедицини. У зв'язку із цим аналізується Концепція щодо основних напрямів системного оновлення Цивільного кодексу України та існуючі законопроекти, пов'язані із врегулюванням застосування досягнень генної інженерії.

Ключові слова: біотехнології, біомедичні технології, правове регулювання, допоміжні репродуктивні технології, трансплантація органів і тканин.

The article analyzes the state of legal regulation of social relations that are developing in connection with the use of biomedical technologies. The concept of medical biotechnologies is studied at the normative and doctrinal levels. The concepts of biotechnologies and biomedical technologies are distinguished. The circle of public relations in the field of biomedicine is determined. The need for ratification by Ukraine of key international treaties relating to biomedicine is noted. The existing legal regulation of the use of assisted reproductive technologies in Ukraine is analyzed, as well as legislative initiatives aimed at eliminating gaps in the field of artificial reproduction by improving the conceptual apparatus, determining the legal fate of cryopreserved embryos and donating reproductive cells and embryos *in vitro*. Fundamental changes in the legislation on the use of transplantation of anatomical materials to humans are being studied, in particular, concerning the mechanism for selecting a donor-recipient pair, as well as granting consent for donation. Partial elimination of gaps in terms of legal regulation of the manufacture, quality control and circulation of bioimplants, including during martial law, the receipt and provision of hematopoietic stem cells, the safety and quality of donor blood and blood components, is indicated. There is insufficient legal regulation of the activities of cord blood banks, other human tissues and cells. The state and prospects of legitimization of public relations related to the development of genetic engineering, gene therapy, genetic diagnostics and the use of their results for therapeutic and diagnostic purposes while ensuring the observance of the rights and protection of the legitimate interests of the subjects of these legal relations are investigated. It points to the declarative nature of the norms related to the use of genetic engineering technologies in relation to humans and the need to overcome the legal vacuum in the field of biomedicine. In this regard, the Concept is analyzed in the main areas of systemic updating of the Civil Code of Ukraine and existing bills related to the regulation of the application of genetic engineering achievements.

Key words: biotechnologies, biomedical technologies, legal regulation, assisted reproductive technologies, organ and tissue transplantation.

Постановка проблеми. В Україні, як і всьому світі, біомедичні технології привертають до себе все більше уваги, оскільки найважливіші питання, які стосуються життя і здоров'я людини, її репродуктивних функцій, а також генетичної ідентичності людини призвели до інтенсивного розвитку біологічних, біотехнологічних наук та використання їх результатів у медицині та фармакології. Поява нових високоефективних методів діагностики та лікування призвели до необхідності правового контролю за їхнім застосуванням та використанням з метою запобігання порушенню прав та законних інтересів суб'єктів правовідносин у вказаній сфері. Однак в Україні рівень розвитку законодавства, спрямованого на регулювання суспільних відносин, які складаються щодо розробки, використання, застосування та подальших досліджень біомедичних технологій, знаходиться лише на стадії формування. Між тим, необхідність уніфікації умов правового визнання результатів наукових досліджень у сфері біології та медицини, передбачена Угодою про асоціацію України з ЄС зумовила прийняття за останні кілька років цілої низки нормативно-правових актів, а також появу законопроектів, які стосуються застосування здобутків біомедицини, що свідчить про зростаюче значення біомедичних технологій і зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню правового регулювання біотехнологій на національному та міжнародному рівні останнім часом приділяється все більше уваги вчених-правознавців. Серед них слід відзначити наукові дослідження Н. М. Квіт, Б. В. Островської, А. О. Запороженко, О. С. Концевенко, Г. Б. Романовського, О. В. Романовської, І. І. Бочкової та інших. Значній увазі приділяють досліджуваній тематиці також зарубіжні вчені, зокрема вказані питання досліджували М. Yaneva-Deliverska, G. Bekiarova, Mark L. Flear, Richard Ashcro, Remigius N. Nwabueze та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правових основ та проблем регулювання відносин у сфері біомедичних технологій в Україні, з'ясування стану та перспектив розвитку правової регламентації сучасних технологій біомедицини на національному рівні.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб окреслити коло нормативно-правових актів, які спрямовані на регулювання правовідносин, пов'язаних із розвитком та застосуванням біомедичних технологій в Україні, необхідним є з'ясування самого поняття біомедичних технологій, враховуючи те, що вітчизняне законодавство не містить дефініції вказаного явища.

Так, М. О. Медведєва визначає, що одним із основних напрямків сучасних біотехнологій є використання

біотехнології у сфері медицини, зокрема шляхом створення рекомбінованих фармацевтичних препаратів, а також клонування, застосування клітинних технологій, генної інженерії; використання біотехнології у сфері біологічної зброї [1, с. 25]. Отже, біомедичні технології – це різновид біотехнологій, що застосовуються у медицині. Визначення терміну «біотехнології» міститься у Конвенції про охорону біологічного різноманіття від 1992 року [2], ратифіковану Україною Законом № 257/94-ВР від 29.11.1994 року та у Нагойському протоколі про доступ до генетичних ресурсів та справедливий і рівноправний розподіл вигід від їхнього використання до Конвенції про біологічне різноманіття від 29.10.2010 року [3], ратифіковану Україною Законом № 1926-IX від 02.12.2021 року. Зокрема, згідно ст. 2 вказаної Конвенції та ст. 2 Нагойського протоколу під біотехнологією розуміється будь-який вид технології, пов'язаний з використанням біологічних систем, живих організмів або їхніх похідних для виготовлення або зміни продуктів чи процесів з метою конкретного використання. У ст. 3 Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття [4], до якого Україна приєдналася згідно із Законом № 152-IV (152-15) від 12.09.2002 року, «сучасна біотехнологія» означає застосування: а) методів *in vitro* з використанням нуклеїнової кислоти, включаючи рекомбіновану дезоксирибонуклеїнову кислоту (ДНК) і пряму ін'єкцію нуклеїнових кислот в клітини або органели, або б) методів, які ґрунтуються на злитті клітин з різним таксономічним статусом, які дозволяють подолати природні фізіологічні репродуктивні або рекомбінаційні бар'єри і які не є методами, що використовуються при традиційному схрещуванні та селекції. Якщо ж проаналізувати доктринальне визначення біомедичних технологій, запропоноване Ж. Д. Семидоцькою, відповідно до якого біомедична технологія – це комплекс процедур, спрямованих на створення нових біологічних об'єктів та їх продуктів, яким притаманні певні діагностичні, лікувальні або профілактичні ефекти при застосуванні в медичній практиці [5, с. 59], можна дійти висновку, що біомедичні технології відрізняються від суміжних біотехнологій сферою застосування та позитивним впливом у результаті їхнього застосування на здоров'я відповідних суб'єктів. Крім того, Ж. Д. Семидоцька зазначає, що до біомедичних технологій належать клітинна терапія, трансплантація органів і тканин, генна інженерія і генна терапія, генетична діагностика, біоінформатика та біоінженерія [5, с. 59]. Н. М. Старікова відносить до сфери біомедицини окремо допоміжні репродуктивні технології [6, с. 157]. Болгарські правознавці М. Yaneva-Deliverska, G. Vekiarova пропонують також враховувати у галузі біомедичних технологій різницю між медичним тестуванням, метою якого є терапія, діагностика, прогнозування стану здоров'я конкретної людини, а також медичним дослідженням, що переслідує сувору наукову мету, без прямого зв'язку з конкретною людиною, яка бере участь у клінічних дослідженнях [7, с. 91].

Таким чином, сучасні біомедичні технології розширюють сферу свого застосування, проте формування суспільних відносин із їх розробки та використання значно виходять за межі існуючого національного нормативно-правового регулювання, однак за останні кілька років все ж можна спостерігати незначне зростання інтересу вітчизняного законодавця до сфери біомедицини.

Варто відзначити, що одним із найважливіших міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері біомедицини, є Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року, прийнята в м. Ов'єдо [8] та протоколи до неї. Однак, не зважаючи на те, що Україна підписала вказану Конвенцію, вона досі не ратифікована Верховною Радою України. Так само Україна не брала на себе зобов'язання

щодо приведення національного законодавства у відповідність до Загальної декларації про геном людини та права людини від 11.11.1997 року [9], оскільки також не ратифікувала її. Вказані факти свідчать про неготовність органів влади України взяти на себе зобов'язання за вказаними міжнародними договорами у сфері біомедицини, оскільки їх виконання потребує ухвалення великої кількості нових законодавчих актів. Але все ж не можна говорити про правовий вакуум нормативної регламентації застосування біомедичних технологій. Так, Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 [10], незважаючи на значну кількість прогалин, є одним із найважливіших нормативних актів у сфері штучної репродукції на території Східної Європи. Однак, розуміючи значну кількість питань, яку необхідно врегулювати саме на законодавчому рівні, у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону про допоміжні репродуктивні технології № 6475 від 28.12.2021 року [11], у якому робиться спроба впорядкувати термінологічний апарат, визначити подальшу долю кріоконсервованих гамет та ембріонів *in vitro* у випадку смерті осіб, яким вони належать або розлучення пари-реципієнтів. Крім того, пропонується визначити правовий статус донорів репродуктивних клітин, у тому числі їхнє право донорів на фінансову компенсацію за біоматеріал та порядок її виплати. Ще один альтернативний проект Закону про застосування допоміжних репродуктивних технологій № 6475-1 було зареєстровано 11.01.2022 року [12]. Він у свою чергу, крім схожих положень, що містяться у вище згаданому проекті від 28.12.2021 року, передбачає більш прагматичний підхід до визначення ембріону не як початкової стадії розвитку живого організму, а як продукту поділу зиготи до закінчення ембріональної стадії розвитку, що надає ембріону уречевленого змісту, а порядок визначення власника, використання та розпорядження ембріонів, запропонований проектом № 6475-1 від 11.01.2022 року не залишає можливості розглядати ембріон людини *in vitro* інакше, як об'єкт права, що навряд чи створить належні передумови для ратифікації Конвенції про права людини та біомедицину.

Значно більше уваги в Україні приділено правовому регулюванню трансплантації органів і тканин. Зокрема, 16.12.2021 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людини» [13], яким відповідно було змінено положення Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» [14]. У зв'язку із цим істотні зміни торкнулися порядку встановлення Єдиною державною інформаційною системою трансплантації органів та тканин пари донор-реципієнт при проведенні трансплантації органа від донора-трупа, запроваджено листки (списки) очікування закладів охорони здоров'я, які надають медичну допомогу із застосуванням трансплантації від донора-трупа за рахунок коштів державного бюджету, а також бальну систему оцінки показників пошуку пари донор-реципієнт. Натомість із нової редакції Закону зникла можливість повторного пошуку пар донор-реципієнт Єдиною державною інформаційною системою трансплантації органів та тканин. Крім того, зміни торкнулися порядку надання згоди або незгоди на вилучення анатомічних матеріалів у померлих осіб, зокрема її форми із прямою вказівкою на те, що такі правочини не потребують нотаріального посвідчення чи засвідчення справності підпису зазначеної особи нотаріусом. Також з метою реалізації положень зазначеного вище Закону Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 158 від 24 лютого 2021 року [15], якою затверджено Порядок виготовлення, контролю якості та обігу біоімплантів, Порядок виготовлення, контролю якості та обігу ксеноімплантів;

Медико-біологічні вимоги до тварин, умови їх утримання, порядок вилучення у тварин анатомічних матеріалів для виготовлення ксеноімплантатів. Варто відзначити, що 16.03.2022 року Порядок виготовлення, контролю якості та обігу біоімплантатів було доповнено правовою нормою, яка надає право у період воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», виготовлення алотрансплантатів шкіри будь-якими виробниками біоімплантатів, що включені до обліку виробників та уповноважених представників, відповідальних за введення в обіг біоімплантатів, а не лише закладами охорони здоров'я, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики за спеціальністю «комбустіологія», що відповідно впливає і на здійснення контролю якості алотрансплантатів шкіри.

Одним із нормативних актів, які стосуються часткової регламентації застосування клітинної терапії є Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2020 року № 257, якою було затверджено Порядок отримання та надання гемопоетичних стовбурових клітин та обміну інформацією щодо наявних анатомічних матеріалів людини, призначених для трансплантації [16], яким передбачається регулювання вимог до підбору донорів або донорських резаків, вимог до отримання та надання гемопоетичних стовбурових клітин та обміну інформацією щодо наявних анатомічних матеріалів людини у вигляді гемопоетичних стовбурових клітин, призначених для трансплантації.

Завдяки прийняттю Закону України «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові» від 30.09.2020 року [17] удосконалено правове регулювання організації заготівлі, тестування, переробки, зберігання, транспортування, розподілу, реалізації донорської крові, компонентів крові, функціонування системи крові, а також на визначення стандартів безпеки та якості донорської крові та її компонентів з метою забезпечення рівного доступу населення до якісних і безпечних компонентів донорської крові у необхідній кількості, обігу донорської крові та її компонентів, забезпечення безпеки та здоров'я донорів крові та її компонентів, їх реципієнтів, а також захисту їхніх прав та законних інтересів. У контексті зазначених правовідносин Н. М. Квіт [18] та О. П. Омелюченко [19] неодноразово вказували на необхідність є забезпечення правового регулювання діяльності біобанків в Україні, яке досі обмежується Ліцензійними умовами провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини, згідно з переліком, затвердженим МОЗ України, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 року № 286 [20].

Найбільший правовий вакуум в українському законодавстві спостерігається у сфері генної інженерії, генної терапії та генетичної діагностики. Регулювання вказаних відносин в Україні знаходиться лише у зародковому стані. Так, національне законодавство містить в основному норми декларативного характеру, що стосуються зазначеної галузі біомедицини. Зокрема, у ст. 29 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [21] визначено, що в інтересах збереження генофонду народу України, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань держава здійснює комплекс заходів, спрямованих на усунення факторів, що шкідливо впливають на генетичний апарат людини, а також створює систему

державного генетичного моніторингу, організує медико-генетичну допомогу населенню, сприяє збагаченню і поширенню наукових знань в сфері генетики і демографії. Водночас, конкретних заходів та механізмів реалізації аналізованої норми законодавством не передбачено. Крім того, вказаним Законом забороняється медичне втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини. До нормативно-правових актів, що регулюють застосування генної інженерії доцільно віднести і Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» [22], проте крім самої заборони та визначення понять «ембріон людини» і «клонування людини», вказаний нормативний акт детально не регулює відносини у сфері клонування як напрямку сучасних біомедичних технологій. Також у Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні згадується можливість проведення преімплантаційної медико-генетичної діагностики. Варто відзначити, що Концепцією щодо основних напрямів системного оновлення Цивільного кодексу України, підготовленою Робочою групою, утвореною постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650, з метою підтримання міжнародних ініціатив щодо розвитку репродуктивних технологій і генної інженерії у новій редакції Цивільного кодексу України пропонується передбачити неприпустимість свавільного втручання у геном людини, збереження генетичної ідентичності, заборону евгеніки, народження генетично ідентичних людей, трансформації генів, крім лікування генетичних захворювань [23]. Крім того, у Верховній Раді України 05.08.2021 року було зареєстровано Проект Закону про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за обігом генетично модифікованих організмів і генетично модифікованої продукції для забезпечення продовольчої безпеки № 5839 [24], яким серед іншого вперше пропонується визначення на законодавчому рівні поняття генетичної інженерії. Однак вказаний законопроект стосується ведення саме господарської діяльності у сфері використання генетично-модифікованих організмів та обігом генетично-модифікованої продукції. При цьому питання використання методів генної інженерії в медичній практиці, генетичної діагностики, секвенування генома тощо не врегульовані жодними нормативно-правовими актами, також відсутні будь-які зареєстровані законопроекти, спрямовані на врегулювання відносин, пов'язаних із застосуванням генної інженерії в медицині.

Висновки. На підставі вище викладеного можна дійти висновку, що правове регулювання застосування біомедичних технологій в Україні знаходиться у стані формування та адаптації до європейського законодавства. Водночас більшість суспільних відносин, що виникають у сфері біомедицини, знаходяться поза правовим полем або регулюються на галузевому рівні, що не відповідає важливості створення умов захисту прав та законних інтересів суб'єктів вказаних правовідносин. Не зважаючи на квантовий стрибок у світовому розвитку клітинної терапії та генної інженерії, національне законодавство не реагує на необхідність забезпечення правового регулювання їхнього застосування в Україні, обмежуючись декларативними нормами та не окреслюючи межі дозволеного втручання у природні процеси, забезпечення безпеки та захисту генетичної ідентичності людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Медведєва М. О. Міжнародні правові стандарти співробітництва держав у галузі біотехнологій: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2005. 228 с.
2. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/995_030 (дата звернення: 23.05.2022)
3. Нагойський протокол про доступ до генетичних ресурсів та справедливий і рівноправний розподіл вигід від їхнього використання до Конвенції про біологічне різноманіття від 29.10.2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_k03#Text (дата звернення: 23.05.2022)

4. Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_935 (дата звернення: 23.05.2022)
5. Семидоцька Ж. Д., Чернякова І. О., Борзенко А. Б. Здоров'я людини і сучасні біомедичні технології : навч. посібник для студентів вищ. мед. навч. закладів. Харків : ХНМУ, 2020. – 96 с.
6. Старікова Н. М. Допоміжні репродуктивні технології: цивільно-правовий вимір. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2014. № 4. С. 155–159.
7. M. Yaneva-Deliverska, G. Bekiarova. Legal aspects of regulation on biomedical scientific researches. *Journal of IMAB*. 2010. Vol. 16, book 3. P. 90–94.
8. Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (дата звернення: 23.05.2022)
9. Загальна декларація про геном людини та права людини від 11.11.1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_575#Text (дата звернення: 23.05.2022)
10. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ МОЗ України від 09.09.2013 № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення: 23.05.2022)
11. Про допоміжні репродуктивні технології : проект Закону № 6475 від 28.12.2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73524 (дата звернення: 23.05.2022)
12. Про застосування допоміжних репродуктивних технологій : проект Закону № 6475-1 від 11.01.2022 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73571 (дата звернення: 23.05.2022)
13. Про внесення змін до деяких законів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України № 1967-IX від 16.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1967-20#n14> (дата звернення: 23.05.2022)
14. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України № 2427-VIII від 17.05.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19/ed20220107#Text> (дата звернення: 23.05.2022)
15. Деякі питання реалізації Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» щодо біоімплантатів, ксеноімплантатів, медико-біологічних вимог до тварин, умов їх утримання, порядку вилучення у тварин анатомічних матеріалів для виготовлення ксеноімплантатів : Постанова КМУ від 24 лютого 2021 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-2021-n#Text> (дата звернення: 23.05.2022)
16. Порядок отримання та надання гемопоетичних стовбурових клітин та обміну інформацією щодо наявних анатомічних матеріалів людини, призначених для трансплантації : Постанова КМУ від 25 березня 2020 року № 257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2020-n#Text> (дата звернення: 23.05.2022)
17. Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові : Закон України № 931-IX від 30.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/931-20#Text> (дата звернення: 24.05.2022)
18. Квіт Н.М. Цивільно-правові форми створення та використання біобанків в Україні : автореф. дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2020. 40 с.
19. Омельченко О.П. Правове регулювання діяльності біобанків в Україні. *Медичне право*. 2018. № 2(22). С. 24–31.
20. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини: Наказ МОЗ України від 10.04.2012 р. № 251. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2016-n#Text> (дата звернення: 24.05.2022)
21. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України № 2801-XII від 19.11.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 24.05.2022)
22. Про заборону репродуктивного клонування людини : Закон України № 2231-IV від 14.12.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15#Text> (дата звернення: 24.05.2022)
23. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
24. Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за обігом генетично модифікованих організмів і генетично модифікованої продукції для забезпечення продовольчої безпеки : Проект Закону № 5839 від 05.08.2021 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72618 (дата звернення: 24.05.2022).